

העזיבה את הארץ בתקופת העלייה השלישית והיחס אליה

א. היחס ל"ירידה" בימי ראשית היישוב

בשנים 1920-1923 עזבו את הארץ כ-7500 יהודים: 1300 ב-1920, 700 ב-1921, 1503 ב-1922, ו-3466 ב-1923.¹ שיאי הירידה היו אפוא בשנים 1922 ו-1923. כל העוזבים את הארץ בשנת 1920 היו תושבים ותיקים, הן מן היישוב הישן והן מן היישוב החדש, כאלו שהגיעו לארץ עוד לפני מלחמת העולם הראשונה, ואילו החל מ-1922 עלה מספר היורדים מבין העולים החדשים (שבאו לארץ לאחר המלחמה) על אלה שמקרב היישוב הוותיק. אחוז העוזבים בשנים 1920-1921 מבני היישוב הוותיק אשר מנה לאחר המלחמה פחות מ-60,000 נפש, היה ניכר ועורר דאגה, אם כי - כפי שנראה להלן - לא בכל החוגים.

עזיבת הארץ, המכונה בטרמינולוגיה הציונית - "ירידה", על מנת להשתקע בארץ אחרת, היא כידוע תופעה המלווה את תהליך ההגשמה הציונית בכל תקופותיה. לפני מלחמת העולם הראשונה כונו החלוצים אשר עזבו את הארץ "חלשים ונרפים"² ואף הואשמו על ידי הנשאים בבגידה. אולם בדרך כלל נתקבלה עזיבת הארץ כתופעה כמעט מובנת מאליה. התנאים הפוליטיים והכלכליים היו קשים,³ ואפילו ציוני נלהב וקנאי כדוד גרין (דוד בן-גוריון) הצעיר סבר, כי בארץ ישראל יכולים להחזיק מעמד רק שני סוגי פועלים: בעלי רצון כביר או בעלי כוח גופני עז הרגילים בעבודה קשה.⁴ ואילו רופין כתב בנימה של שביעות רצון, כי "נשארו בעצם רק אותם העולים שהיתה בהם הבנה ואהבה לצד האידיאלי שבארץ ישראל כארץ התישבות ליהודים. [...] נשארו [...] רק

1. ספר סטטיסטי לארץ ישראל, תרפ"ט, ירושלים 1930.
2. ראה, למשל, ברל כצנלסון, איגרות תר"ס-תרע"ד, תל אביב 1961, מכתב 33: איגרות שפרינצק, תל אביב תשכ"ה, כרך א', עמ' 5-6.
3. י. סלוצקי, מבוא לתולדות תנועת העבודה הארצישראלית, תל אביב 1973, עמ' 161.
4. שבתאי טבת, קנאת דוד, תל אביב תשל"ז, עמ' 88. אין ספק כי התדהמה מגל העזיבה ההמונית של שנת 1923 הביאה לאידיאליזציה של תקופת העלייה השנייה, כאילו או ירדו מן הארץ רק מעטים. ראה מאמרו של יצחק לופבן משנת תרפ"ג, "אזהרת היציאה", כתבי לופבן, תל אביב תשי"ד, עמ' 378-379.

היסודות הרציניים מבין העולים, והשאר ברחו מאליהם.⁵ לאחר הצהרת בלפור ומסירת המנדט על ארץ ישראל לבריטניה הגדולה, משנראה היה כי נוצרו התנאים המדיניים להגשמתה של הציונות, היה חשש כי עזיבת הארץ על ידי יהודים שישבו ואף נולדו בה עלולה להפריך את טענת היסוד של הציונים, כי שורשה של הבעיה היהודית היא הגלות, וכי העם כמה לשוב אל מולדתו. העזיבה עלולה היתה להוכיח, כי "יצר הנדודים שבכם ישראל [הפך] ליסוד נפשי כה חזק, עד כי [...] אבד את תחושת המולדת," כפי שכתב "מרדכי" בשבועון "קונטרס".⁶ עם החרפת מערכת היחסים עם האוכלוסייה הערבית הועלה גם החשש, שמא תחזק עזיבת הארץ את תקוות הערבים, כי הציונות איננה תופעה מושרשת בעם, ותוכיח את "אי יכולתו של העם העברי לבנות את ביתו בארץ האבות."⁷

בעיני היהודים מתנגדי הציונות עלולה הייתה העזיבה, ובמיוחד לאחר הצהרת בלפור שפתחה אפשרויות מדיניות חדשות, לשמש ראיה לכך, כי הציונות איננה שונה במהותה מן התנועות המשיחיות, שנסתיימו כולן במפח נפש.⁸ ברוח זו כתב משה סמילנסקי עוד ב-1919: "יש אמנם טעם נפשי עמוק אחד לכל החזיון המעציב הזה של בריחה מן הארץ [...] הלא הוא אותו הטעם שטעמו אבותינו תמיד אחרי כל הכזבת תקוה משיחית."⁹ "עזיבת הארץ היא בגידה לאומית בכוונה או שלא בכוונה, במזיד או בשוגג, אבל בגידה לאומית," כתב קרניאל ב"דואר היום",¹⁰ ושיקף בקביעה זו, ללא ספק, את תחושתו של רוב רובו של היישוב החדש בארץ.

הואיל והתנועה הציונית התיימרה להביא גאולה לעם ישראל, או לפחות לאותם יהודים שנשקף להם כיליון פיזי או רוחני, ניתן היה להניח, כי הציונים יברכו על עלייתו של כל יהודי לארץ ישראל ויצטערו על עזיבתו של כל אחד. מאידך, צורכי ההגשמה הציונית, מבחינת תנאיה של ארץ ישראל ומבחינת הרכבו המקצועי של עם ישראל, כפי שעוצב במשך מאות שנים בגולה, חייבו את הציונים להעדיף סוגים מסוימים של עולים, לפחות בשלבים הראשונים של בניין הארץ. לכן, יש שהסתייגו מקבוצות עולים מסוימות וקיבלו את ירידתן ביותר משמץ של הקלה: "לא כל אניה שתבוא, תביא ברכה, תהיינה כאלה שתכנסנה רק מהומה, ולא על כל היוצאים צריך לבכות. יש שהיוצא מטיב לעצמו ומטיב לאחרים. [...]. ארץ ישראל דורשת כוחות, ולצערנו גם קרבנות, ומי שאין בכוחו

5. ארתור רופין, שלושים שנות בניין בארץ ישראל, ירושלים תרצ"ז, עמ' 64.

6. "מכורה", קונטרס, כ"ו, חשוון תר"פ.

7. אברהם אלמליח, "אנה פנינו מועדות?", דואר היום, 24 באוגוסט 1923: וראה גם י. נמירובסקי (נמיר), "מתוך האהל", קונטרס, קמ"ו (ט' בחשוון תרפ"ד).

8. ראה הערה 6 לעיל.

9. "השתלמות", הארץ, 16 בדצמבר 1919.

10. דואר היום, 31 באוגוסט 1920.

לעמוד בנסיון – מוטב לו שישוּב למקומו,“ כתב יעקב רבינוביץ, מדובריה של מפלגת הפועלים בעלת הגישה האליטרית ב”הפועל הצעיר”.¹¹ דברים אלה אמנם נוסחו ניסוח קיצוני למדי, אולם אין ספק כי שיקפו הלכי רוח נרחבים ביישוב החדש, ובעיקר בתנועת העבודה הציונית.

מאחר שהמגמה הייתה לא רק להעלות יהודים לארץ ישראל, אלא גם לכונן בה חברה יהודית חדשה, לא ראו הציונים בעזיבתם של יהודי היישוב הישן, ה”לא פרודוקטיבי”, תופעה בלתי רצויה. את היישוב הישן ראו בדרך כלל כאנטיזה לחברה הפרודוקטיבית והחילונית – אם כי לאו דווקא האנטי דתית – שהם ביקשו להקים בארץ. יישוב זה אמנם עשוי היה ביום מן הימים לעבור מן העולם, אולם בינתיים הוא עלול להזיק לכינונה של החברה היהודית החדשה. בן גוריון אפיין אותו במלים בוטות כ”חומר רקוב ופרי התנוונות.”¹² גם אם מטעמים פוליטיים לא ביטאו זאת תמיד במפורש, לא היו הציונים (החופשיים) מצטערים אפוא, לו יישוב ישן זה היה מתמעט והולך, בין השאר על ידי ירידה מן הארץ.¹³ יתרה מכך, בתנועת העבודה הציונית התייחסו גם אל ירידתם של בני מושבות העלייה הראשונה בשוויון נפש. “אפשר שבעד בני ירושלים ובני המושבות אין בידינו לעכב [כלומר, לא נשתדל לעשות מאמצים לעכבם – ב.ב.א.], הללו סוף סוף עוזבים את הארץ גם בשנים כתיקונן וגם בימים שאין בהם משבר. לא מתוך חוסר עבודה דווקא, אלא מתוך בעיטה בעבודה, וההפסד הכרוך ביציאתם איננו גדול,“ כתב “הפועל הצעיר” בשנת 1923,¹⁴ כאשר בעקבות המשבר הכלכלי גדל מספר העוזבים מכל שדרות היישוב, ושאלת הירידה מן הארץ הפכה לבעיה מרכזית ביישוב.

אולם, אם רוב ה”חופשיים” ביישוב החדש ראו בבני היישוב הישן גורם חסר ערך בבניין הארץ ובהגשמתה של הציונות, דיווח “התור”, ביטאונה של תנועת “המזרחי”, בצער על עזיבתם, ואף הדגיש כי יש בהם אלמנטים פרודוקטיביים:

בחוגים היהודיים בירושלים, צפת, טבריה וחברון וגם ביפו, בחיפה ובמושבות עומדים צעירים רבים מבני הארץ [...] ומוכנים לעזוב את הארץ. [...] אסור לנו להתחס בשוויון נפש לעובדה מעציבה זו. [...] מאשימים את בני

11. “רשימות”, הפועל הצעיר, 8/9, י”ג בכסלו תר”פ.

12. בישיבת הוועד הזמני, ט”ז באלול תרע”ט, ארכיון ציוני מרכזי J1/8781, עמ’ 66.

13. א.ד. גורדון היה אחד המעטים מחברי תנועת העבודה שהתקומם נגד יחס זה. בעת שהותו בצפת, בקיץ תרפ”א (1921), למד להכיר את היישוב הישן והתריע על מצבו הקשה, אשר עלול לאלץ רבים לעזוב את העיר ואת הארץ, ועל כי אין משקיעים די מאמצים לעזור לו. א.ד. גורדון, מכתבים ורשימות, תל אביב תשי”ז (להלן: גורדון, מכתבים ורשימות), עמ’ 144–147.

14. סוקר (יצחק לופבן, עורך “הפועל הצעיר”), “לעניני השעה”, הפועל הצעיר, 36/37, ז’ באב תרפ”ג.

הארץ, שהם אוהבים רק להתפרנס מלחם עצלות [...] [אולם] גם בין בני הארץ נמצאים למאות ואולי גם לאלפים כוחות עבודה הנכונים לעבוד כל עבודת פרך ולהביא טרף לביתם על ידי עבודתם וגם יגיע כפם.¹⁵

הרב פישמן, מנהיג "המזרחי", אמנם גינה את העוזבים מכל חלקי היישוב, אולם רמז שלבני היישוב הישן יש הצדקה לעזיבתם, באשר "הכוחות החופשיים והשמאליים שנכנסו לארץ והמרשים לעצמם לזלזל בקדשי שמים בגלוי ובאופן גם, משתלטים על הארץ."¹⁶

גם "דואר היום", שופרם של חוגי הספרדים הצעירים ילידי הארץ ושל בני המושבות, גינה את הירידה והביע צער על עזיבת בני היישוב הישן ובני המושבות:

ארץ ישראל הולכת ומתרוקנת לאט-לאט מיושביה היהודיים. יוצאים מירושלים ומיתר הערים וגם מהמושבות משפחות שלמות, זקנים ובחורים, ובפרט צעירים מבני הארץ, שגדלו וחונכו בארץ. עוזבים את הארץ יסודות כאלה המוכשרים דווקא לעבודה פרודוקטיבית, ויש להם תקווה לבנות ולהיבנות כאן. "חומר אנושי", כמו שאומרים, מן היותר מובחר.¹⁷

ב. התנגדות ללימודים בחוץ לארץ

מכל מקום, הגישה הרווחת בתנועות הפועלים הייתה, כי ניתן להגשים את הציונות, אם מיטב הנוער היהודי יהיה מוכן למסור את חייו למען המטרה הזאת, תוך ויתור על שאיפותיו האישיות הפרטיות או דחייתן לזמן מה. "לא באנו הנה לבקש איש-איש את אשרו הפרטי, כי אם להניח את היסוד לבניין ההיסטורי של תחיית העם העברי," נאמר בכרוז של הפועל הצעיר אחרי כיבוש יהודה על ידי האנגלים.¹⁸ ואכן, בעיני אותם חלוצים, אשר באו מקרב הנוער המשכיל, שראה את עתידו בעיסוקים אינטלקטואליים, נתפסה תביעה זו, חרף הויתור הכרוך בה, לא כקרבת אלא כהגשמה שיש בה מן השילוב של "המניעים היותר אישיים וסובייקטיביים עם ערכים אובייקטיביים."¹⁹ אולם נוסחה זו, ששיקפה בוודאי את רוח התקופה, לא עמדה תמיד במבחן המציאות, ולא מעטים ממיטב הנוער החלוצי העדיפו את מילוי השאיפות האישיות על מילוי חובת ההגשמה הציונית.

15. התור, ח' בכסלו תרפ"א. וראה גם ברינקר, "בני הארץ", שם, י"ט באדר תרפ"א.

16. התור, ד' בחשוון תרפ"ב.

17. "על העוזבים", דואר היום, 20 ו-28 באוגוסט 1920.

18. ד' בכסלו תרע"ח, פרקי הפועל הצעיר, תל אביב תרצ"ג-תרצ"ה, כרך י', עמ' 72.

19. מתוך הצהרה משנת 1923, מובאת בספרו של עמוס אילון, הישראלים, תל אביב תשל"ב,

עמ' 137.

כדי להתגבר על הדילמה הזאת, ועל מה שהגדיר א.ד. גורדון ה"דעת הבנלית", כי העבודה וההשכלה סותרות זו את זו, כי מי שעובד אסור לו להיות בעל השכלה גבוהה, ובעל השכלה גבוהה אי אפשר לו לעבוד, ²⁰ ביקשה הציונות העובדת ליצור טיפוס חדש של פועל, אשר ימוג בתוכו את עבודת הכפיים עם השאיפה להשכלה. גורדון שאף בעצם לחידוש הנוהג היהודי, כי "את התורה צריך ללמוד לשמה, כי אסור לעשות את התורה קרדום לחפור בו או עטרה להתגדל בה." ²¹

תביעה זו לא מצאה הד אלא במחנה הקטן של החלוצים שבאו לארץ מתוך מניעים אידיאליסטיים. בחוגים אלה דיברו על "כניסה לעבודה" ואם דיברו על לימודים על-תיכוניים, אלה נועדו למען צורכי הכלל המידיים. א.ד. גורדון התריע כנגד בתי הספר בארץ, המוציאים

מדי שנה בשנה מאות תלמידים המחכים בכליון עיניים לשעה המאושרת, שיוכלו לצאת את הארץ וללכת "להשתלם". ואחרי כן? אחרי כן חלק גדול מהם בוודאי ישאר בחו"ל, והשבים יהיו רופאים, מהנדסים, אגרונומים או מורים, אשר יחנכו לנו שוב דור של משתלמים, של "מביאים תועלת", "מעשירים" העם ושל מבריאים את הגוף והנפש על ידי התעמלות וספורט. ומי יהיו אכרינו ועובדינו? שוב בני עם אחר? ²²

"היציאה ללימודים היא בוודאי טבעית אצל עמי העולם, קבע קרניאל במאמר ב"דואר היום", "אך לא אצלנו." ²³ ומשה סמילנסקי כתב ב"הארץ": "חובתנו הקדושה ביותר היא עכשיו לא לחשוב על שום 'השתלמות'. לנו אין זמן – ישתלמו היושבים בחו"ל – כי אם ללכת אל העבודה בכל צורותיה השונות." ²⁴ בנהייה אל המקצועות האינטלקטואליים או הפקידותיים – גם בקרב ותיקי העלייה השנייה – ראו אפוא בריחה מן המערכה, אשר תביא בסופו של דבר גם לעזיבת הארץ.

אולם ההתנגדות ליציאה ללימודים נבעה לא רק מהמחשבה על צורכי הארץ; היא הוצגה על ידי הציונים בראש וראשונה כנטייה גלותית חולנית ליתר רוחניות, שממנה באה הציונות לשחרר את עם ישראל. ייתכן שיש להשלים עם זרימת הנוער היהודי בגולה אל מוסדות ההשכלה, אולם מן הנוער ארץ מצפים, כי ינהג כמשוחרר מ"מארות הגלות", כמו עם "נורמלי". "אנחנו רודפים יותר מדי אחרי ההשכלה ופחות מדי נוטים לעבודה. [...]. הקימונו בתי חינוך שיותר

20. א.ד. גורדון, "האוניברסיטה העברית", האומה והעבודה, תל אביב תשי"ז, עמ' 176.

21. שם, עמ' 178.

22. גורדון, מכתבים ורשימות, עמ' 116.

23. דואר היום, 5 באוגוסט 1920.

24. "השתלמות", הארץ, 16 בדצמבר 1919.

מאשר להגדיל את ה'לומפנפרולטריאט' העברי בעולם, אין בכוחם לתת," כתב אהרונוביץ ב"הפועל הצעיר"²⁵. כמוהו דרש גם משה סמילנסקי שינוי ערכים, אשר צריך בראש וראשונה להתבטא בבתי הספר, המכונים "פקידים, סוחרים, דוקטורים וכו', אותו ההמון אשר גם הגולה מעניקה במידה מספקת."²⁶ גם יעקב רבינוביץ יצא כנגד "החינוך הבינוני המופרז" ונגד "האינטליגנציה [ה]מיותרת."²⁷

גישה ליברלית ובעלת פחות מחויבות חלוצית הייתה לז'בוטינסקי. הוא לא ראה כל רע ביציאתם של צעירים ללימודים בחוץ לארץ. לז'בוטינסקי לא היה כל ספק, כי המשתלמים למיניהם יחזרו לארץ, אל מולדתם הטבעית. הוא האמין, כל מי שטעם את טעם החיים במולדת שוב לא ירצה לחיות בגולה. "רובם ישובו. [...] מי שיש לו הרצון והיכולת, יסע לו בשלום וילמד את מלאכתו. לא נחשוב אותו לבורח, ובאמונה שלמה נאמר לו: להתראות בארץ!" כתב ב"הארץ". הוא שיבח אמנם אותם צעירים שרצו לצאת ללימודים, אך דחו זאת משום ההכרה, כי בתקופה מכריעה זו "לא טוב לעזוב את הארץ אף לזמן מוגבל", או שלא יצאו ללימודים באמנם: "אין לנו צורך בלמודים אלא בפועלים." אך מי אשר

הורגל למחשבה כי עתיד הוא להיות רופא או מהנדס, ואת כל למודיו עד היום הזה סגל [...] למטרה הזאת, אם עתה יסור הצדה, יזיק ברוב המקרים גם לעצמו וגם לאומה. [...] רופא או סוחר או אכר או בעל מלאכה – כולם חשובים. לכולם יש ערך לאומי. אבל רק בתנאי זה: אם יודע כל אחד, כי תפקידו הוא הנכון, שיגיע לו ברצונו ולא בטעות. [...] עזי הנפש שיכולים לוותר על חלום נעוריהם בלי כל חמלה אינם מרובים בדורנו ברוב המקרים. אך גם אלה יצטערו ויתגעגעו כל ימי חייהם. מוטב אפוא שהצעירים יסעו וישתלמו וימצאו אחר כך תפקיד חשוב בעבודה הלאומית.²⁸

רוב המשתלמים בחוץ לארץ בשנים הראשונות שלאחר מלחמת העולם הראשונה באו מקרב בני העלייה הראשונה, מתוך אותו ציבור, שלפי הגדרתם של אנשי תנועת העבודה, "התרחק מן העבודה."²⁹ בתנועת העבודה האמינו כי החינוך לערכים חלוציים והמסגרות הקולקטיביות יש בכוחם למנוע תופעה זו בקרב בני "ארץ ישראל העובדת". כאן האמינו כי ניתן לרוות את צימאונם של החלוצים להשכלה וללימודים על פי תפיסתו של א.ד. גורדון. אולם, משום אמונה זו נעלמה מעיניהם השפעתן של מסורות היסטוריות ארוכות-יומין ושל נטיות

25. תמידי (יוסף אהרונוביץ), "לעניני השעה", הפועל הצעיר, 28, י' באלול תרע"ט.

26. ראה הערה 24 לעיל.

27. "על המצב הכלכלי בארץ", הרצאה בוועידת הפועל הצעיר בנהלל, הפועל הצעיר, 38/39, כ"א באב תרפ"ג.

28. א.ט. (ז'בוטינסקי), "העוזבים", הארץ, 6 בנובמבר 1919.

29. ראה הערה 14 לעיל.

ומאוויים שרווחו גם בקרב החלוצים "בעלי ההכרה". יש לזכור שאחוז גבוה מבין העולים החלוצים בא מקרב הנוער הלומד, אשר נענה לדרישת האידיאל הציוני, נטש את שאיפותיו האינטלקטואליות ומוכן היה לעבוד עבודה גופנית – למען בניין הארץ. את העבודה הגופנית זיהה בדרך כלל עם עבודת האדמה ועם התיישבות חקלאית. אך בשל מיעוט פעולות ההתיישבות של ההסתדרות הציונית, נאלצו רוב החלוצים החדשים לעבוד בעבודות ציבוריות, בעיקר בכבישים, עבודה שגרמה תסכול לרבים, באשר לא תאמה את ציפיותיהם. דומה כי האכזבה היתה גדולה במיוחד בקרב צעירי תנועת "השומר הצעיר", שהושפעו מהלכי הרוח של תנועות הנוער הגרמניות, ובעיקר מכמיהתן הרומנטית אל עבודת האיכר. "רוב השומרים עובדים בכבישים. [...] העבודות הציבוריות הן בעלות אופי חולף, הן עושות את החיים למכניים ומצופפות מאות אנשים, אשר דבר אינו קושר אותם פרט לשכר," כתב מאיר יערי מביתניה עילית.³⁰ רבים לא החזיקו מעמד בעבודות חד-גוניות ומשעממות אלה וירדו מהארץ.³¹ לעזיבתם של אלה התכוון כנראה ברל כצנלסון, כאשר כתב על "היוצאים והכורחים, [...] [ה]מפונקים וחולמי מושבי העובדים וההתיישבות החקלאית."³²

ביטוי לדילמה שבה היו שרויים צעירים רבים אפשר למצוא ברשימה של או"ר, שנכתבה בעקבות מכתב שקיבל מ"צעיר אחד", שעלה ארצה בתקופת העלייה השנייה ותיאר את לבטיו. הוא חי בתחושה, כי "אנית חיי צפויה להשבר, ואני עוד מעט אטבע וארד אל המצולה. [...] והנה אני מתחזק להלחם נגד הטביעה, ואני חושב לנתק את שרשראות המציאות המכווצת את שרירי ולצאת לחפש: הבה אלך לחפש מה שדרוש להשלמת רוחי. הן תמיד שאפתי להשתלמות." מכתב זה עשה על או"ר "רושם מדכא".

[ו]מה שמדכא ביותר הוא, שבשעת חרום זו, שכל גורל עמנו נתון בכף המאזניים, וצריך לאזור את כל הכוחות – להכריע את הכף ולהציל את שארית הפליטה מכליון גמור, באים צעירים עם דרישותיהם הסובייקטיביות, הפרטיות, ומחלישים את עצמם ומרופפים אחרים מעבוד להצלת הכלל. [...] אוי לו לעם, שגיבוריו-מגיניו מפקפקים בעמדם במערכה, וכל אחד חושב:

30. מ. יערי, מכתב מביתניה עילית, מקורות לחקר תולדות השומר הצעיר, גבעת חביבה 1984, חוברת 1, עמ' 9–10.

31. ראה, למשל, א. מרגלית, השומר הצעיר, מעדת נעורים למרכזים מהפכני, תל אביב תשל"א, עמ' 79–80. ראה גם מכתבו של הוגו ברגמן אל רוברט ולטש מ'22 בנובמבר 1921. ברגמן כותב על השומר הצעיר, כי "מספר החברים בקבוצה הזאת, האנושית ביותר מבין הפועלים, פחת בהרבה. רבים חזרו לאירופה." *Tagebucher und Briefe*, Bd. 1, 1901–1948, Koenigstein/Taunus 1985, p. 164

32. מכתב ברל כצנלסון אל מרמינסקי, י"ט בכסלו תרפ"א (30 בנובמבר 1920), ברל כצנלסון, איגרות, ב', תרע"ט–תרפ"ד, עמ' 176.

אולי הגיעה השעה ואשתמט אני והצלתי את נפשי. אמנם הצעירים חושבים לא על דבר בריחה לגמרי, ולא על בגידה בדגל הלאומי. הם רק כרגע, לפי שעה, חושבים לצאת למרחב, לחופש, כדי להשתלם. [...] ואחרי שיספגו אל קרבם סכום של מדע ידוע, ישובו אל ארצם, ואז יעשו גדולות. [...] קיום עם הוא בסכנה, וכל מי שטובת העם נגעה עד לבו, אל יעזוב את המערכה. פה נחיה עד נרקב. מארצנו לא נוזו. זוהי חובת צבא עובדים עבריי!³³

ג. בראש העוזבים – אנשי היישוב הישן

הירידה מן הארץ לבשה ממדים מדאיגים בשלהי 1922 והגיעה לשיא בשנת 1923, שבכמה מחודשיה עלה מספר העוזבים את הארץ על הנכנסים לתוכה.³⁴ הירידה ההמונית נבעה בראש וראשונה מהמשבר הכלכלי שפקד את היישוב בתקופה זו. המיתון פגע קודם כול בענף הבניין, וגרר אבטלה הולכת וגדלה, בעיקר בעיר.³⁵ אולם עד מהרה התפשט גם לענפי משק אחרים, ובסוף שנת 1923 הגיע מספר המובטלים ל-2300, כרבע מציבור הפועלים המאורגן בהסתדרות. כלומר, לא שאיפות אישיות שלא באו על סיפוקן ולא היעדר רצון לעבוד קשה דחפו את האנשים לעזוב את הארץ נהפוך הוא,

עוזבים את הארץ [...] כאלה אשר מתוך רצון חזק לחיות כאן חיי עבודה ומתוך אהבה רבה לעם ולארץ עלו הנה וסבלו הרבה. הם [...] נואשו מהארץ מפני חוסר פרספקטיבה להתיישב על קרקע ולחיות חיים פוריים ובריאים.³⁶

ויהודה קרני כתב ב"הארץ": "אין לאנשים הללו כרגע ברירה אלא לצאת את הארץ. רבים ישובו לארץ שמשם באו, ומי ינזוף בהם? כשאינן עבודה, החיים נמאסים."³⁷

נראה כי בחודשים הראשונים של המשבר לא עמדו ביישוב על חומרתו. אולם תוך תקופה קצרה הפכה הירידה לגל סוחף, עד כי החלו לדבר על "נגע המתגלה בצורה אפידמית."³⁸ בעיתונות הופיעו תיאורים של תורים ארוכים העומדים בפתח הקונסוליה האמריקנית על מנת לקבל את הוויזה "הגואלת". עורך "הפועל הצעיר", יצחק לופבן, מנה את ארץ ישראל בין ארצות ההגירה, בהן מתחרות חברות הספנות על לבו של המהגר:

33. אור, "הרהורים", קונטרס, צ"ח, כ"ו בתשרי תרפ"ב.

34. ראה הערה 1 לעיל.

35. נ.ב., "השתא", קונטרס, קמ"ז, ט"ו בחשוון תרפ"ד.

36. א. יעלי, "שכונת עובדים", קונטרס, קמ"ד, י"ח בתשרי תרפ"ד.

37. יהודה קרני, "הנאנחים וההולכים", הארץ, 27 באפריל 1923.

38. יעקב רבינוביץ בוועידת הפועל הצעיר, הפועל הצעיר 38/39, תרפ"ג; ראה גם "על היציאה", מחיינו, כרך ב', עמ' 211, תרפ"ג.

הספינות המגיעות לחופי ארץ ישראל פולטות יחידים ועשרות, והספינות המפליגות בולעות עשרות ומאות. בריקלמות אור חשמליות מראים מעל גגות תל אביב את דמותן של האניות "הנוחות" לנסיעה. העתונות בארץ ישראל מכריזה בקולי קולות על דבר "השרויות היומיות" ועל דבר "ההפתעות לנוסעים לאמריקה". [...] ארץ ישראל נעשתה לארץ של אמיגרציה, כמו אוקראינה, ליטא, פולניה – ושוב אין הדבר מוקשה. להפך, בחוגים ידועים רואים בזה מקצת של נחמה: יוקל משא, יוטב מצב העבודה, יהיו פחות מהפכים בחברה, [...] ותהא הרווחה.³⁹

הירידה ההמונית ניוונה בין השאר גם מתיאורים מוגזמים בעיתונות על חומרת המשבר והפכה במהרה ל"פסיכוזה".⁴⁰ משום כך עזבו את הארץ לא רק מחוסרי עבודה, אלא גם בעלי הכרה ציונית רופפת. לאלה קרא עיתון "הארץ", כי "ימהרו נא לצאת ואל יסממו את האויר. כניסתם הייתה במקרה, אבל יציאתם לא מקרה הוא. הם צריכים לצאת."⁴¹

בארץ גברה אווירת החשדנות. אנשים שאלו, "מי יודע, אולי גם זה שאתה מהלך אתו, תצטרך לומר עליו מחר 'חבל על דאבדין', מי יודע?"⁴² יתר על כן, הוסר הטאבו מן העזיבה את הארץ. העוזבים שוב לא התביישו במעשה זה, דיברו על כך בפומבי ויצאו "ביד רמה כמנצחים", כדברי "סוקר" ב"הפועל הצעיר".⁴³ תגובת הנשואים תוארה כ"קול" ענות חלושה. "אצלנו הכל בסדר," סיכם י. ספרדי את תגובת הציבור.⁴⁴

העוזבים את הארץ אמנם באו מכל השכבות ומכל המפלגות, אך כצפוי, היו ממדי העזיבה קטנים בהרבה בקרב ציבור החלוצים בהשוואה לקבוצות אחרות. "השלוח" דירג בראש העוזבים את היישוב הישן, לאחר מכן את בני המושבות, אשר יצאו, לדעתו, בעיקר לשם השתלמות, ולכן גם יחזרו ברובם, ולבסוף את "החלוצים החדשים".⁴⁵

כמו בגל העזיבה שלאחר מלחמת העולם הראשונה, התייחסו גם עתה במחנה הפועלים באדישות, ואף ביותר משמץ סיפוק, אל עזיבתם של "אותם האלמנטים אשר אינם תורמים לבנין הארץ. אין להודעוץ [...] ואין לבכות, ואין להרעיש עולמות," כתב יעקב רבינוביץ, והתנחם בכך ש"מספר היהודים בארץ ילך ויגדל על-ידי הרבוי הטבעי." תוך שביעות רצון הצביע על כך, ש"מתוך החקלאות,

39. לופכץ, "שנת העבודה החדשה", הפועל הצעיר 1-2, כ"ה בתשרי תרפ"ד.

40. הקבוצה, מאסף לענייני הקבוצה וחייה, תל אביב, חשוון תרפ"ה, עמ' 44.

41. "על הפרק", הארץ, 12 באוקטובר 1923.

42. י. ספרדי, "הכל בסדר", קונטרס, קל"ג, ה' תמוז תרפ"ג.

43. "לענייני השעה", הפועל הצעיר, 36/37, ז' באב תרפ"ג.

44. ראה הערה 42 לעיל.

45. השלוח, מ"א, תשרי-אדר תרפ"ד, עמ' 172-173.

למרות תנאיה הקשים, אין בורחים.⁴⁶ גם בכיטאון גדוד העבודה הודגש, כי "בין העוזבים עכשיו את הארץ כמעט ולא תמצא פועלים מבין החקלאים, וגם לא מהקבוצים המתעתדים לעלות על הקרקע. רוב היוצאים הם מאלה שנשארו תלויים מן האדמה, ומלבד יום העבודה אין לו בעולמו ולא כלום."⁴⁷

העזיבה הקטנה יחסית מתוך ההתיישבות העובדת הייתה בעיני מפלגות הפועלים אישור לטענותיהן כנגד אנשי העלייה הראשונה. לפי אז"ר, שורש הרע הוא "בירידה המוסרית הגדולה של חובבי ציון," אשר "איבדו דרך," הסתפקו בעלייה לארץ ובהתיישבות בה, אך עתה "הם בונים בתים, פותחים חנויות, סוחרים, מוכרים וכו'."⁴⁸

אולם במפלגת הפועל הצעיר לא השלימו עם הירידה, וסירבו לקבל את הטענה שהאבטלה משמשת לה הצדקה. גרשון חנוך, מאנשי הרוח של המפלגה וחבר מערכת שבועונה, טען כי מגלים יותר מדי הבנה לטענות היורדים בדבר חוסר עבודה ואבטלה: "וכי מצבם של אלה שנשארו – הוא טוב יותר?"⁴⁹ אף יוסף שפרינצק טען, כי סיבות הירידה נעוצות פחות במצב הפוליטי או הכלכלי, אלא "הרבה יותר [ב]מצב הרוח של הישוב כולו ו[ב]רוח של התפשרות עם ענייני עזיבת הארץ."⁵⁰ מפלגה חלוצית זו הייתה, ללא ספק, הקיצונית ביותר בגינוי הירידה. עוד בשנת תרס"ט החליטה האספה השישית של חברי הפועל הצעיר, כי ירידת החלוצים היא בגדר "בגידה לאומית." "סוקר" כתב, כי היציאה מן הארץ "מאיזה טעמים שהם, איננה יכולה להיות מוצדקת בשום אופן. מנקודת השקפתנו אנו, הרואים את תנועת העבודה בארץ כתנועה חלוצית, הנתבעת להתמדה בדרך הקשה של כיבוש וביצור עמדתנו הלאומית!"⁵¹ המפלגה פרסמה כרוז, שבו נאמר כי "נזר החלוציות איננו יכול לשמש קשוט לשעה קלה. וארור ההופך כיום בתוכנו מלה זו, המעולפת סוד קדושים לצרת לעג והתולים!" הכרוז פנה אל "החלשים ורפי הרצון" בקריאה נרגשת: "אל תצאו את הארץ! השארו על משמרתכם ואל תסחפו בזרם הבריחה והנדידה! באשר יציאה זו איננה פוגמת בכמות מספרנו בארץ בלבד, אלא זוהי דקירת סכין לתוך עצם לבה של התאמצותנו הישובית-המדינית." הכרוז הסתיים בהכרזה הבאה:

ואל חברינו בחוץ לארץ עלינו להודיע ברור, כי לנו דרושה כיום עליית חלוצים לארץ, ולא עליית דורטירים ופליטים, כאשר אלה – מוטב שלא יבואו כלל מאשר יבואו וישובו.⁵² (ההדגשות – במקור)

46. י. רבינוביץ, "רשימות", הפועל הצעיר, 42, י"ב באולול תרפ"ג.

47. י.ט., "על היציאה", מחיינו, תשרי תרפ"ד, כרך ב', עמ' 221.

48. אז"ר, "הרהורי", קונטרס, ק"ג, ט"ז בכסלו תרפ"ד.

49. "היוצאים והנשארים", הפועל הצעיר, 3, ב' בחשוון תרפ"ד.

50. "הוועד הלאומי", הפועל הצעיר, 6, ח' בכסלו תרפ"ד.

51. ראה הערה 43 לעיל.

52. "שעת נסיון", הפועל הצעיר, 3, ב' בחשוון תרפ"ד.

לירידה היו, לדעת אנשי הפועל הצעיר, גם סיבות אידיאולוגיות, ואת חצי טענותיהם בנקודה זו כיוונו בראש וראשונה נגד היריב המפלגתי העיקרי שלהם, מפלגת "אחדות העבודה". עוד בשנים 1919-1920, בעת עזיבתם של מתנדבי הגדוד האמריקני, ניגחו אנשי הפועל הצעיר בעקיפין את המפלגה היריבה בטענה, כי זו הוקמה רק בשל האמריקנים. והנה עזבו הללו את הארץ, "עובדה מעציבה, אבל לא מפתיעה בשביל מי שמכיר את החומר האנושי, הרגליו, צרכיו וכדומה."⁵³ כמו כן האשימו את אחדות העבודה בכך שרוב חבריה חי בעיר, בעוד שרוב תומכי הפועל הצעיר חיו בכפר והתפרנסו מן החקלאות.⁵⁴

לגבי העזיבה ההמונית של שנת 1923 תלו בהפועל הצעיר את הקולר גם באידיאולוגיה המעמדית, שיצרה אקלים רוחני שבו "טופחה האילויה של נורמליות" (ההדגשה במקור), שפגעה באווירת החלוציות: "במקום 'חלוציות' – 'מעמד', 'מלחמת מעמדות', קשרים אינטרנציונליים פיקטיביים וכדומה." מבלי לנקוב במפורש בשמה כוונה האשמה זו גם כנגד אחדות העבודה: "הקולטוס הפרולטרי טופח לא רק על ידי 'הפרקציות' בלבד," נאמר בכרוז של הפועל הצעיר.⁵⁵

באחדות העבודה, לעומת זאת, גילו מידה גדולה של הבנה לנסיבות העזיבה. עוד ב־1920 הביע א.מ. קולר הבנה לעזיבתם של מרבית אנשי הגדודים האמריקנים: "הביטו כיצד נמקים בעניים ומתנוונים בחוסר-עבודה."⁵⁶ עתה, במשבר של 1923, כתב מ.ק. ב"קונטרס", כי "העמידה בפרץ היציאה בדמות מאמרי קנאות והשבעות אינה כי אם "לעג לרש מר", והאשים את הפועל הצעיר בניצול המצב למטרות מפלגתיות: "כל משבר ברוח, כל הופעה בחיינו משמש שמן משחה לגלגלי המפלגתיות מחדש, כי מה הם המאמרים הגדושים באותיות הגדולות הנושאים עיניהם לשמים מעבר מזה [...] פוסקים באותה השעה גופא לידות אבנים בקרב המחנה, להכאיב כל שארית." ואילו "הטון הכבוש" של אחדות העבודה ביחס לירידה הוסבר כנובע "מהכרת גבולי יכולת סבלו של האדם, החולשה וכשלון הכוחות, כשלון התנועה כולה, ומההכרה כי לא בהפרחת מלים בעלמא יאמץ הרוח."⁵⁷

באותו גיליון של "קונטרס" התפלמס י.ב. עם "אנשי המוסר שבקרבונו", הסבורים כי "בהכרזה זו [שפורסמה בהפועל הצעיר בתשרי תרפ"ד] הם יסגרו את שערי היציאה." הוא ציין בלעג, כי

אין כמוכן להתרעם על מפלגה [...] העושה את חשבונותיה וצרופי חשבונור-

53. טברסקי, "שאלת חיינו", הפועל הצעיר, 27, ב' באלול תרע"ט.

54. ראה הערה 46 לעיל.

55. ראה הערה 52 לעיל.

56. א.מ. קולר, "לקראת ועידת פועלי ארץ ישראל", קונטרס, מ"ו, ט"ז באב תר"פ.

57. מ.ק., "על העומדים בפרץ", קונטרס, קמ"ו, ט' בחשוון תרפ"ד.

תיה בכל מיני דרכים וגם בדרך הפטטיקה הקולנית הזאת. אבל אנחנו, אשר עור התוף שבאזנינו נפעל מן הקולניות הזאת, מוכרחים לשאול, האמנם כל נקודת הכובד שבחיינו המרים הם בשדה המוסר, אשר לתיקוננו שוקדים אנשי המוסר שבקרבתנו?

נגד העזיבה יש להילחם "במעשים איזה שהם," שלא פירט י.ב., וספק אם ידע לפרט.⁵⁸

גם ב"הארץ" הליברלי טען י.י. כי אין טעם בהכרזות ובהטפת מוסר, אם אין נותנים לאלה החושבים על עזיבת הארץ "כלי זין הוגן במלחמת הקיום."⁵⁹ אולם לבד מהתקווה, כי המצב הכלכלי ילך וישתפר, לא הייתה לאיש עצה כיצד לעצור את זרם הירידה, אלא על ידי ניסיון להפיח בציבור התלהבות לאומית פטריוטית: "וכאשר תהיה אמונה חזקה ועמוקה בתוך הלב, וכאשר תהיה האהבה לעם ולארץ ישראל [...] אז לא תעלה גם על הדעת עזיבת הארץ!"⁶⁰

58. י.ב., "מסביב", שם, עמ' 12.

59. הארץ, 20 ביולי 1923.

60. קונטרס, קמ"ו, ט' בחשוון תרפ"ד.